

Szerkesztői asztal

Hatvan évvel ezelőtt, 1937. december 3-án halt meg *József Attila*. Tverdota György és Lengyel András tanulmányával, valamint N. Horváth Béla verselemzésével emlékezünk egyik legnagyobb költőnkre.

*

1997. november 4-én a Magyarok Házában adták át az idei *Bethlen Gábor-díjakat*. Az alapítvány díjazottjai: Fülöp G. Dénes és Fülöpné Suba Ilona református lelkészpár (Marosvásárhely). Vojtech Kondrót szlovák költő, műfordító (Pozsony), Szervátiusz Tibor szobrászművész. *Tamási Áron-díjat* kapott Görömbei András irodalomtörténész. Szeretettel gratulálunk!

*

Néhány szerzőnkéről. BERTÓK LÁSZLÓ József-Attila díjas költő Pécsen él. BÁLINT PÉTER Debrecenben él, Noteszlapok c. legutóbbi eszékötetében világirodalmi tanulmányai és Széljegyzetek a regényírásról c. ciklusa olvashatók. TVERDOTA GYÖRGY irodalomtörténész a Nemzetközi Hungarológiai Központ igazgatója. LOVAS ILDIKÓ vajdasági prózaíró, eddigi kötetei: Kalamáris, A másik történet. CS. GYÍMESI ÉVA a kolozsvári egyetem tanszékvezető professzora.

Januári számunk tartalmából:

JUHÁSZ FERENC, MARSALL LÁSZLÓ, GERGELY ÁGNES,
DOBAI PÉTER versei

KÁLNAY ADÉL, PODMANICZKY SZILÁRD prózája

Beszélgetés Csiki Lászlóval

Új regénykorszak?

(KIBÉDI VARGA ÁRON, KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN hozzászólása)

FRIED ISTVÁN, KABDEBÓ LÓRÁNT tanulmánya

Diákmelléklet:

Vörösmarty Zalán futása c. művéről

A TISZTÁJ DIÁKMELLÉKLETE

1997. DECEMBER

48. SZÁM

N. HORVÁTH BÉLA

A költő hasztalan vonít

JÓZSEF ATTILA: (ŐS PATKÁNY TERJESZT KÓRT...)

I.

Közhely: egy műnek sokféle olvasata lehet. Különösen a jó műnek, a megszerkesztett rendjével, artisztikus nyelvi logikájával az olvasó figyelmét megragadó alkotásnak. Ilyennek tekintem József Attila *Ős patkány terjeszt kórt...* kezdetű versét, amelyet a kortársak ezen a címen ismertek és idéztek: „A költő hasztalan vonít.” Az első kiadásban a szerkesztő önkénye emelte ki ezt a sort, aligha függetlenül József Attila pár hónappal korábbi halálától. Létösszegzésként olvasták a kortársak ezt a mondatot, s világnézettől függően értelmezték, volt-e oka vonítani a költőnek vagy énekelnie kellett volna. A versről alig ejtettek szót.

Az *Ős patkány...* nem foglalható be abba a képzeletbeli memoriter-gyűjteménybe, amelyet az olvasói tudat őriz a József Attila-versekből. (Persze, ha egyáltalán még van ilyen gyűjtemény.) Nem szívesen elemzett vers volt a közeli múltban, nyilvánvalóan a verszárlatban megfogalmazódó jövőkép okán. A népet tanító költő képéhez nem illett a halálban és az elfeledésben „bízó” alakmás. A kisszámú értelmezés hitet tesz a vers optimisztikus jövőképe mellett. A vers egészének valóság szemléletével és a lírai én helyzetértékelésével alig törődve.

JÓZSEF ATTILA
(1905–1937)

*Egyszerre adja ez a vers
az emberiség létének
korképét és a saját élet,
a személyiség kórképét.
Mert valóban vissza-
utalnak az egyes képek,
fogalmak a költő
betegségére, de az ezekből
elvonatkoztató, létösszegző
sorok a letisztult sorsértéke-
lést fogalmazzák meg.*

Különös ez a József Attila-vers. Felszínes általánosítással úgy tűnik, mintha a gondolatok rendje küzdene a versolvasót szinte provokáló, az ösztön-életből eredő képekkel, érzelmekkel. Úgy tűnik, befejezetlen. A második versszak első sorában megbomlik a rímek rendje. A „szellem” nem találkozik a rímmel, pedig az ott van a felelő harmadik sorban. Nagy László – mint írta – a nyakát tette rá, hogy József Attila ezt a sort úgy gondolta: „hát új gyalázat egymás ellen...” S valóban, a kritikai kiadás filológiai adattal bizonyítja a költőtárs gyanúját. József Attila ugyanis kétszer leírta ezt a szószerkezetet, de a kézirat végleges változatában is benne hagyta, mintegy az utókor olvasatára bízta.

Vitathatatlanul gondolati vers, ahogy e pontatlan fogalommal szoktuk értelmezni az ilyen műveket. Nyilvánvalóak a motivikus összefüggések is más versekkel. Ugyanazt a versformát, a stanzát követi mint az *Eszmélet*, s az utolsó időszak verseiben különösen kedvelt 8–9 szótagszámú sorokat rendező keresztrímes szerkezetbe. Az *Eszmélet*ben a 8-as kezdi a sorokat, az *Ős patkányban* a 9-es.

Megragadóan szomorú vers. József Attila más gondolati költeményeitől eltérően a lírai én a verszárlatban nem szerepben, a népének emberi jobb jövőt, a közép-európai népek összebékülését kívánó patetikus alakban jelenik meg, hanem személyes sorsával szembesülve. Egyszerre adja ez a vers az emberiség létének kórképét és a saját élet, a személyiség kórképét. Mert valóban vissza-utalnak az egyes képek, fogalmak a költő betegségére, de az ezekből elvonatkoztató, létösszegző sorok a letisztult sorsértékelést fogalmazzák meg. Költő ennél szomorúbbat nem írhat: „S minket is elfelednek végre / lugasok csendes árnyain.” Nem feleedtük, bár időnként verseinek egy-másik csoportja – előbb a késeiek, mostanában a munkásversek – homályban maradt. Már halálának másnapján nagy költő lett, s ha nem is úgy, de beteljesedett szava: „itt csak meghalni sikerül”.

II.

1938 májusában 570 oldalon jelent meg József Attila verseinek gyűjteménye. A költő barátja, verseinek értő kritikusa, Németh Andor rendezte köteté az alapvetően a *Medvetáncra* (1934) és a *Nagyon fájra* (1936) épülő válogatást. Felvette továbbá az 1937-ben írott műveket is, amelyek egy része itt jelent meg először, s közreadta a hagyatékból a „forgácsokat”, azokat a verstöredékeket, amelyek megőrizték az utókor számára a József Attila-i alkotásmódot. A kiadó, Cserépfalvi Imre, aki nemcsak a népi íróknak biztosított megjelenést, hanem József Attilának is barátja volt, így emlékezik: „A szerződésben abban is megállapodtunk, hogy kétezer példányban jelentetjük meg a verseket. Sok szakembernek, könyvkereskedőnek túlzottnak tűnt ez a szám azok után, hogy a *Nagyon fáj* alig fogyott. S ha tárgyilagosan néztük a dolgot, így festett a kép:

570 oldalas kötetet jelentettünk meg egy olyan költőtől, akinek életében a versei jórészt magánkiadásban, kis példányszámban jelentek meg, tehát nem volt alaptalan a kételkedés... Talán nem túlzás azt mondanom, hogy fennállása óta ez volt a Cserépfalvi Kiadó legnagyobb könyvsikere. Egyáltalán, a magyar költészet egésze sem dicsekedhet sok olyan művel, amely ilyen rövid idő alatt teljesen elfogyott volna. A harmadik napon már nem volt belőle, azonnal utána kellett nyomni ezer vagy kétezer példányt, mert az érdeklődés folyamatos volt.” Az utolsó kötet, amely a költő életében megjelent, a *Nagyon fáj*, alig 60 példányban kelt el. A visszaemlékezésekből kitűnik, milyen csalódást okozott ez az érdektelenség József Attilának, aki a kiadónál várta a vásárlókat, hogy dedikálhassa megrendítően szép verseit. S ezen az a baráti turpisság sem segített, hogy felvásároltak valamennyit a kötetből. Sorsának groteszk fintora, hogy szörnyű halála hozta meg a sikert.

1937. december 4-én 12 óra 45 perckor jelentette az MTI: „József Attila 32 éves író és esztétikus, a Szép Szó szerkesztője, ma délelőtt Balatonszárszó állomáson öngyilkossági szándékból egy tehervonat elé vetette magát. A mozdony kerekei darabokra tépték.” 93 nekrológ, visszaemlékezés született a szörnyű hír nyomán, s immár a háború utáni költészet egyik legjelentősebb lírikusáról szóltak. Természetesen a nekrológ műfaja, s a jellegzetes beszédmód nem alkalmas az árnyalt ítéletekre, s belső logikája mind az életpálya eseményeit, mind pedig az életmű értékeit úgy szervezi, hogy az elhunyt személyének, tetteinek kiválósága domborodik ki összegzésképp. Am láthatóan a József Attila halálát követő egy-két évben született megemlékezések, tanulmányok már tartózkodnak azoktól a fanyalgó kritikai kliséktől és éles bírálatoktól, amelyek viszont alapvetően meghatározták a költő fogadtatását 1937 decembere előtt. Ha tovább él is az „őrült zseni” képe, ehhez úgyszólván konszenzussal társul a nagy költő elismerése. Mintha a tragikus sors, a József Attiláról szóló korábbi írásokban is sztereotípiaként visszaköszönő szerencsétlen gyermekkor, korai árvaság, gyakori éhezés, magányosság, az utolsó évek betegsége, majd a borzalmas halál hitelesítené a művet. A József Attila-kultusz és a kortársi bűntudat összefüggéseit elemző Tverdota György írja: „A költő életéről és életművéről való meditációkat a halál miatti veszteségtudat és a tragédia bekövetkezése nyomán feltörő kollektív felelősségérzet hatotta át. Gyászoltak a pályarajzok és gyászoltak a műértelmezések.” Ez a tragikus kultuszképződés adott táptalajt a szinte napjainkig felvetődő kérdéseknek; kik a felelősök a költő szerencsétlen sorsáért, s haláláért. A bűnbakkeresők persze ritkábban okolják önmagukat oly módon, mint Arthur Koestler, a hajdani barát: „Banális volna, ha emberünk félreismert zseni lenne, akit a halála után fedeztek föl – ez mondhatni, klasszikus téma volna, és úgyszólván rendben lenne. A dolog azonban úgy áll, hogy József Attilát már 17 éves korában nagy költőként tartották számon és mi mind tudtuk, hogy zseni, mégis engedjük szemünk láttára szép

lassan tönkremenni. Mielőtt ugyanis szentté avatták volna, azaz amíg élt, veszekedős, önfejű és nehezen elviselhető volt.” A költő nyomorát, a havi kétszáz állandó hiányát persze a politikailag különböző álláspontot képviselő szerzők az ellentábor hibájának, vétkes mulasztásának tudják. Sajátos módon, ahogy az ország sodródik a háborúba, egyre élesebbek ezek a felelősségre vonó vádak, olykor már-már följelentések. Babits Mihály bűnössége máig élő hagyomány az irodalmi köztudatban. Már a költő életében számon kérték a nagyhatalmú kurátoron a mellőztetést, alkalmat találva Babits konzervativizmusának kárhoztatására. Hogy négy nappal József Attila halála után Zsolt Béla Babitsnak támad, az a köztük évek óta zajló csatának egyik epizódja. Illyés pedig maga „jelenti föl” magát a Nyugatban, a halálhír első döbbenetében íródott nekrológban: „Kortársak, bajtársak, eszmetársak voltunk, s mégis, szinte kegyetlen szántszándékkal mennyi kínzó ellentétet vetett közénk a sors, a legszörnyűbbet, amelyről még beszélni sem tudok, épp az utolsó esztendőben.” Az, hogy Illyés lírájában a szerelmi téma oly háttérbe szorított, az nemcsak azzal magyarázható, hogy a Flóra-versekkel versenyre kelni eleve reménytelen, hanem azzal is – mint Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra könyvéből kitűnik – még a hetvenes években is kaptak gyalázkodó, Illyést József Attila gyilkosának nevező leveleket. József Attila barátai úgyszintén céltáblává váltak. Ignotus Pál viszonttámadása utal azokra a frontokra, amelyek között már egy évtizede folyik a csatározás: „A költő gyászos sorsa miatt pedig szintén ne azoktól várjanak lelkifurdalást, akik baráti kézzel, nyíltan vallott meggyőződéssel, olvasói érdeklődéssel és, ha kell, pénzzel mellette állnak – hanem inkább azoktól, akik életében üldözik, vagy mellőzik, agyonhallgatják, lealacsonyítják, a tehetségét megillető rangtól és lehetőségtől brutálisan elütik, és friss sírhantjára is mohón küldenek fanyalgó megjegyzéseket állítólag tökéletlen formakészségről, beváltatlan ígéreteiről, megíratlan maradt remekeiről.” S ahogy az erőszak örülete tobzódik, úgy válnak ezek a vádak egyre inkább telítetté irracionálizmussal, antiszemitizmussal. Féja Géza vádjait – aki József Attila Előőrs-korszakában a legnagyobbaknak kijáró dicsérettel szólt az akkor huszoneves költőről – 1940-ben már az elfajult úgymond népi-urbánus „vita” érdekellentétei motiválják. „József Attila nevét és súlyát vették igénybe egy sajátságos fajvédő társaság, politikai irányzat igazolására, de máskülönben »hátral« tartották, a »cseléd-szobában«, nyomorult magányban, akár polgári rangú sógora, midőn magához vette. Költészete örökké megmarad s élete szomorú példa, vádló példa. A magyar közöny, s a szellemet kihasználó társadalmpolitikai üzlet malomkövei között őrlődött.” Természetesen a mozgalom, a párt, amelynek a költő egykor aktív részese volt, nemcsak az önigazolást kereste – majd három évtizedre diszkrét tabutémává merevítve az akkor történeteket –, hanem a „társadalom” felelősségét is. Már röviddel a költő halála után megkezdődött a harc a kisajátításért, az „igazi József Attiláért”, önvádakat és vádaskodást, gyalázkodást gerjesztve.

Az utolsó verseskönyv, a *Nagyon fáj*, 34 korábban kötetben még nem közölt, 1935 második felében, 1936-ban íródott verset tartalmaz, kiegészítve *A város pereménnel*, amely a *Medvetáncból* politikai okok miatt kimaradt. 1936-ban a Szép Szóban jelent meg 28 vers, ezek többsége újonnan íródott. 20 versét – nagyrészt régebbieket – más lapok közölték. A legtöbbit (4) a József Attilával korábban is rokonszenvező Brassói Lapok. A Népszava és a szocialista szellemiségű lapok egyet-egyét. Az utolsó versekben megfogalmazódó ön- és sorsértékelést, amely a magányról, a költőszerep lehetetlenségéről szól, kevésbé látszanak alátámasztani a fenti számok, hisz József Attilának – ha nem is bőséges – megjelenési lehetőséget biztosít a Szép Szó, szemben a korábbi évekkel, amikor alig volt fóruma. Erdemes tehát az utolsó évek kritikai fogadtatására is figyelni.

1936. évi Baumgarten-díjazottak között költőnk 1000 pengőt kapott, míg a 3000 pengőt jelentő évdíjat Illyés Gyula, Kárpáti Aurél, Cs. Szabó László, Ortutay Gyula és az a Weöres Sándor kapta, aki még csak 21 éves, és két kötete van. József Attila az újonnan indult Szép Szó és a korábbi kötet, a *Medvetánc* kapcsán jelenik meg a kritikákban, recenziókban. Ignó Pál, akivel ismét helyreállították a baráti kapcsolatot, az *Ódát* és az *Eszméletet* tartja nagy versnek, s az utóbbi elemzése kapcsán így ír: „Nem folyamatos költő, nem is egyenletes, mondatait mintha összecsomózná valamely kamaszos, világrejtélyfejtető merevgörccs. Mégis könnyedén olvasható, szavainak gravitációja van...” Németh Andor az új nemzedék költői törekvéseinek summájaként értékeli József Attila gyűjteményes kötetét: „Szeszélyes és kiszámíthatatlan költő, kinek minden verse reveláció, mindegyik új utat mutat, amelyeket többnyire mások járnak végig helyette.” Németh Andor a falusi hangulatokat is értékeli, de szembeállítja barátját a „reformnemzedék hangos népieskedésével”. A kassai Magyar Írásban jelenik meg meg egy az iróniát, a humort, a magányt mérvadó vonásnak tekintő írás, és az erősen jobboldali Őserőben egy rövid, gúnyos glossza.

Az 1936 decemberében megjelent *Nagyon fáj*ról Ignó Pál ír előszőr. Ignó visszatekint korábbi kritikájára: „... utaltam arra, hogy nem tartozik a legegyszerűsebb tehetségek közé. Jó verse aránylag kevesebb van, mint remek sora vagy szakasza. Bizonyos fokig talán áll ez a *Nagyon fáj* kötetre is.” Ignó értékítéletében tartózkodóbb, mint a Szép Szó körének más képviselői, de az ellenvetései nem vonják kétségbe József Attila kivételes helyét az új lírában. Fejtő Ferenc A Népszavában a *Levegőt!* és *A város peremén* című „irányverseket” emeli ki, a pszichoanalitikus költeményeket a freudi műszavak interpretációjának tartja. Cikkének záró mondatában azonban költőnk az „az Ady utáni nemzedék legeredetibb, legősibb, egyben legértelmibb költőjének” nevezi. Németh Andor a „sértő szűkkeblűséget”, amellyel az irodalmi intézmények József Attila költészetét fogadják – utalva az 1937. évi ismételt mellőztetésre

a Baumgarten-díjak odaítélésekor – ellensúlyozni akarja. Számára, érthetően, a személyes indíttatású versek a maradandóbbak. Ignotus és Németh Andor még egy alkalommal ír a Szép Szóban a kötetéről, tulajdonképpen megismételve a másutt mondottakat. A kritikai visszhangból kiemelkedik Bálint György reflexiója. Ő már a korábbi kötetekről is elismerően, értőn szólt, miközben József Attilát jobbról is, balról is támadták. Mint „napjaink egyik legjelentékenyebb lírikusát” méltatja, de óvja költőnket a túlzott befelé fordulástól. A szocialista szellemiségű kritikus természetesen a külvilág újbóli felfedezését sürgeti, s megvédi József Attilát a Garai-féle gúnydallal propagált jobboldaliság vádjától: „Nem jobbra fordult – csak befelé.” A Nyugat, amely az utolsó öt évben mindössze négy József Attila-verset jelentetett meg, Szegi Pál tartózkodó, a „kiegyensúlyozottságot” többször hiányoló kritikáját közli. A pályakezdő költőnek egykor tág teret biztosító laptól ebben az időszakban már nem is várható más. Mindazonáltal az utolsó kötet idején a költő már nem „másolásért lohol”, bár az a kortársak által megörökített igénye, hogy mint nagy költőt az állam tartsa el, sohasem teljesül. A Szép Szó közli verseit, s a barátok többnyire elismerő méltatásokat írnak. De ekkor még csak a barátok.

III.

A vers a Németh Andor által összeállított kötetben látott először napvilágot. Keletkezését a kritikai kiadás 1937 februárjára datálja, bár feltételezi a későbbi időpontot is. Vágó Márta, akivel ekkortájt szerelmük reneszánszát élték, úgy emlékezik, hogy Thomas Mann estjét követő nap már kész sorokat olvasott fel a költő különböző cédulákról. Felidézi beszélgetésüket: „Ide figyelj. A múltkor beszélted, hogy rosszul lettél Berlinben, amikor Alice Solomon... a hülyék intézetébe küldött ki, hogy hánytál az utcán, mert... Ide figyelj, ezt csináltam belőle: a földgolyón *nyomor szivárog, mint hülyék orcáján a nyál.*” Vágó Márta interpretációja szerint a vers még nem volt kész, de különböző motívumai, sorai már megvoltak, mégpedig sajátos módon, egy-egy korábbi beszélgetésük témájához kapcsolódva, azt lírai formába foglalva. Vágó Márta azt a részt, hogy „Miatta nem tudja a részeg, / ha kedvét pezsgőbe öli, / hogy iszonyodó kis szegények / üres levesét hörpöli” úgyszintén egy korábban elbeszélte élményének költői parafrázisaként mutatja be, miszerint egykori férje vitte el pezsgőzni mulatókba, hogy rossz kedvét elvegye. Eszerint a versen József Attila már korábban dolgozott, s bár tudunk példát rá, hogy egyetlen éjszaka írta meg a régóta esedékes verset, valószínű, hogy ebben az esetben másról van szó. Annál is inkább, hisz az *Ős patkány...* szoros összefüggést mutat a Thomas Mann-verssel. Úgy tűnik, annak előmunkálatai voltak a Vágó Márta említette sorok, amelyek aztán kiszorultak, lévén, hogy a vers más szemléletmód és más poétika szerint szerveződött. A cédulákra felírt sorok

egyébként pontosan idézik József Attila alkotásmódját, a kritikai kiadásban közölt töredékek, tollpróbák, rímvariációk ennek ékes tárházát adják.

A címben jelzett metaforikus állat, az ősz patkány Vágó Márta emlékezete alapján szintén egy konkrét történetre vezethető vissza. A *Hazám* keletkezése kapcsán említi nagyapjának a történetét, amelyet még Ürömön (szerelmük első időszaka ez, tehát még 1928–29-ről van szó) hallhatott a költő. Az „ezer-nyi fajta népbetegség” sor kapcsán a tisztiorvos nagyapa tette idéződik fel, aki bátran cselekedett a kolerajárvány idején 1918-ban. A napló egy korábbi helyén, a vers születését taglaló részben pedig, mintegy előrevetítve adja meg annak magyarázatát, hogyan lett a kolerából pestis, illetve az azt terjesztő patkány-kép: „Aztán a múltkor mondtad a nagyapádat – folytatta – a kolerajárvánnyal. Azt gondoltam az »őskór«, mint pestis, a már leküzdött betegségek, ez is a fejlődéshez tartozik, de néha újra visszatérnek, tudod, egy lépést előre, kettőt hátra.” Persze egy memoár, különösen, ha sok év távlatából íródik, számos pontatlanságot és ellentmondást tartalmazhat, Vágó Márta emlékei azonban segíthetnek e különös vers értelmezésében.

A versben meglepően sok a nem emberi létező: patkány, sakál, varjú (keselyű), bogarak. A mitikus őspatkány képét egy kór, a pestis idézi fel, amelynek fogalmi azonosságát a költő maga adja meg: „a meg nem gondolt gondolat”. Mint Erős Ferenc utal rá, a freudomarxista Wilhelm Reich használja az „emocionális pestis” fogalmát annak a kórnak a leírásában, amely az emberi természet elfajulásáért felelős. Gyömrői Edit, a költő későbbi (1936) analitikusa korábban Berlinben praktizált, ismerte Reichot is, kapcsolatban álltak. A kép tehát ebből a körből is származhat, ismerve József Attila freudomarxista törekvéseit. Ám maga a gondolat, az értelem kudarca, a szellem kapitulációja és a társadalmi bajok összefüggése már a korábbi művekben is megfigyelhető. A költő kommunista korszakában az emberi öntudat hiánya még csak a munkásosztály történeti szerepét veszélyezteti: „poloskát űzünk lámpával s a kéjjel / s két deci fröccsel becsüljük magunk.” (*Munkások*) A *Külvárosi éj*ben a kocsmában virrasztó napszámos részegségében élteti a forradalmat. Ám a párttól eltávolodó, s most már nemzetben és egyetemes emberiségben gondolkodó költő ugyanígy láttatja a szellem hiányát. Az *Eszmélet* autonóm és szellemileg kiteljesedett emberképét (X. szakasz) mint ideát ellenpontozza a tapasztalat, a vegetatív gyönyöröket mint lételemet megtestesítő disznó képe (XI. szakasz). A *Levegőt!* emberfogalmát úgyszintén ez az oppozíció határozza meg: „Emberrek, nem vadak – elmék vagyunk!” S a Thomas Mann-vers „európaisága” is a kultúra, a szellem metaforája. A *város peremén* jövőképét is az értelem rendje határozza meg, mint majd 1937-ben a magyarság-vers, a *Hazám* vágyott felszabadulását is: „S a hozzáértő, dolgozó nép okos gyülekezetében / hányintetni meg száz bajunk.” Láthatóan, az *Ős patkány*... egy a József Attila-i világkép meghatározó motívumát, a szellem hiányát azonosítja a modern kórral. Ez

a betegség az első szakaszban még csak az emberek sokaságának kórságát jelzi, amit egy tipikus emberi magatartásmód, az értelem elvesztése, a lerészegedés megerősít. A második szakasz viszont már általánosít és kiszélesít: „S mert a nemzetekből a szellem /nem facsar nedves jogokat, / hát egymás ellen új gyalázat / serkenti föl a fajokat.” A többes szám kitágítja ugyanis a jelenséget, a nemzetek passzivitása a fajok gyűlölködése a világméretű bajt írja le. Ebben a képszerűvé lírizált szövegben annak a változatát olvashatjuk, amit a nevezetes *Hegel, Marx, Freud* tanulmány kérdései felvetnek: „Marx és Engels elsősorban Európára gondoltak. Európát el is öntötte a haladásba vetett hit árja... az ipar és a technika olyan fejlettségre tett szert, amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak. // Csak azt kértem hol csúszott a hiba a számításba, hogy lehet, hogy az ún. »tárgyi előfeltételek« megvannak s az alanyiak hiányoznak? ... hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak a fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?” Az új gyalázat, a fajgyűlölet, amelyet azonban a vers már nemcsak Németország számlájára ír, hisz a többes szám, a nemzetek passzivitása ugyanúgy az egyetemes emberiség baját általánosítja, mint ahogyan a *Thomas Mann üdvözlése* híres képében is:

*Most temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny állam iszonyata rág
s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még,
honnan uszulnak ránk új ordas eszmék
fő-e új méreg, mely közénk hatol –*

Az *Ős patkány* ... kórképben feltűnő, hogy az evéssel, táplálkozással kapcsolatos fogalmak érzékeltetik az elembertelenedést. Igaz, a Thomas Mann-versben is az iszonyat „rág”, amit tekinthetünk rímkenyszernek, bár mind a töredékek, mind a *Szabad ötletek* arról tanúskodnak, rendkívül szorosan kapcsolódó szavakról van szó. A némiképp bizarr képek, az eszmékbe, amit „kifőztünk”, belezabáló és így a fertőzést emberből emberbe juttató állat képze, a táplálkozás szinte kényszeres asszociációja nemcsak itt fordul elő, s magyarázatul József Attila betegségét véljük. Szőke György tanulmányában részletes példatárral igazolja, hogy a József Attila-versekben az evés motívuma meglepően gyakori, mondhatnák túlhangsúlyozott. Szőke ezt a kisgyermekkorai traumákkal, az anyától való elszakítással magyarázza, s valóban, a mama-versekben mindig ott az evés. A motívum sajátos belső fejlődésére talán a *Kései sirató* a legnyilvánvalóbb példa, ahol is a gyermek gondoskodását („neked én konok, csirkét is szereztem”) a mamát felfaló kukacok szörnyűsége ellentétezi. Majd a mama gondoskodását („Levesem hűtötted...”) a fiú bekebelező agresszivitása oszlatja el: „Ettelek volna meg!.. Te vacsorádat / hoztad el – kértem én?”

Az, hogy a költő az evéssel és az anyagcsere-folyamattal szemléltette a lelki és társadalmi történéseket persze összefügg azzal is, hogy analitikusának Rapa-
port Samunak ilyen tárgyú könyveit stilizálta, így az 1936-ban megjelent
Alvás, aluszékonyság, álmatlanság címűt is. Számos példával bizonyítható, hogy
sajátos módon a költőnek az evés az emberi státust jelentette (a *Tiszta szívvel*
és az *Eszmélet* ennek leghíresebb példái), és az önértékelő utolsó verseknek is
meghatározó motívuma ez, mint a *Könnyű fehér ruhában* ilyen motívumából
is látható: „Mindent, mi nem ennivaló / megrágtam és kiköptem. Magamtól
tudom, mi a jó...”

Az egyetemes emberi lét válságát, bajait jeleníti meg az első két szakasz,
az értelem, a szellem hiányának szimptomatikus leírásával. Feltűnő a hasonlósá-
g a Thomas Mann-vers idézett részében és az itt megjelenített világállapot
között. A „szörnyállamok” mitikus fogalmát az ősz patkány nem kevésbé miti-
kus, de ugyanakkor valóságosabb képe váltja fel a későbbi versben. Itt is megfigyel-
hető az evés frazeológiájának metaforizációja, hisz a „szörnyállam” az emberi-
ségen „rág”, az új mérge pedig „fő”. Az „új gyalázat” a Thomas Mannhoz írott
műben képszerűbben láttatja az eszme torzulását. Az egyéni szóalkotással
(uszul) jelzett alantas, és az emberre veszélyes támadást a farkas jelzője (ordas)
és a sajátos fogalomképzés érzékelteti. Az elvont és csak az emberi létet minő-
sítő „eszme” az állati tulajdonságkategóriával kapcsolódik össze. Ugyanez
a metaforizáció megfigyelhető az *Ős patkány...*-ban is. Az elnyomás fogalmát
a károgo, dögevő madarak képében konkretizálja, amely a metonimikusan
(szív) jelzett emberi lét pusztulását sugallja. Ezt, a létezés kétféle (állati-emberi)
szintje közötti groteszk áttűnést hordozó, az olvasót megdöbbenő és olykor
elborzasztó képalkotást egy összefoglaló és ugyanolyan megdöbbenő hasonlat
zárja. A földgolyón szivárgó nyomor általánosító, fogalmilag leíró képét
ugyanis egy szintén általánosító, de mégis konkrét emberi státuskép magya-
rázza: a „hülyék”, az örültek orcáján – eredeti fogalmazásban: „szájából” – szi-
várgó nyál visszataszító látványa. A kéziratos változat pontosabban adja vissza
az elmeállapotot, a végső forma viszont épp az emelkedett stílusú „orca” és
a közönséges „hülyék” összekapcsolásával érzékelteti az emberi lét fogyatkozá-
sának szánandóságát. Aligha tévedünk, ha e sajátos kép mögött a József Attila-i
félelmet látjuk. Annál is inkább, mert e korszak verseiben viszonylag gyakori
az örület képe, a bolond önminősítés. Csak a *Kiáltozás* megrázó ön-képeire
emlékeztetünk: „Eszméim közt, mint a majom / a rácsok közt le és föl, / vi-
csorgok és ugrándozom.”

Az emberi lét általánosító értelmezése és a kiemelt, legfontosabb jellemző,
az értelem eltorzulása, hiánya után a vers logikája a lélek elemzése felé fordul.
Persze a kései, a freudista József Attila világképe szerint ez szinte törvény-
szerű. Mint ahogyan az is jellemzően sajátos, ahogyan a szakasz bevezető kép-
sorai épülnek. A kihagyásos, asszociációs szerkesztés az ínséges nyarakat egy

meglepő, az ínségtől szenvedő lény fájdalmát felnagyító képpel hozza kapcsolatba: a gombostűre szúrt bogarakkal. Maga a bogár csak a következő sorokban tűnik fel, az előbbi igazán asszociatív leírásban képszerűségével van jelen. A bogár mint az apró élőlény a József Attila-verseknek ugyancsak gyakori motívuma, mint ezt a motívumelemzők részletesen kimutatják. Nyilvánvalóan az egyes művekben, korszakokban eltérő poétikai, szemantikai környezetben tűnik fel. Csak egyetlen, de jellemző példával érzékeltetve, a „Hanyatt esett bogár búja ráz” sorban, a kicsi élőlény tehetetlenségének képe metaforizálja a lírai én fájdalmát. A jelen vers bogár-képe azonban más összefüggést mutat. Raporport Samu idézett könyvében szerepel egy álomleírás, ahol a páciens visszaemlékezik gyermekkorára, és elfogott bogarak megölésére. Mivel a József Attila-versben is a bogár az alvót mássza be a kapcsolat valószínűnek látszik. Annál is inkább, hisz a verskörnyezet is több példával szolgál e feltételezés megerősítésére. Az analitikusát, Gyömrői Editet így átkozza: „Bogár lépjen nyitott szemedre...” A *Szabad ötletek*ben is feltűnik egy hasonló kép: „a bogarakat nem lehet mindet kipusztítani / én bogaras vagyok / szerettem volna egy szarvasbogarat, hogy a gyufa – / skatulya elé fogjam”. A bogár analitikus színezetű álomképe az *Ős patkány...*-ban az elidegenedés kórrajzát írja le: a lélek elgépiesedését. E szakasz az emberiség állapotrajzához, a létezés elemzéséhez a lélek aktuális értelmezését adja. Az elemzés mód ugyanis nyilvánvalóan a freudi szemléletre és szimbolikára épül. Ez a különös, meglepő asszociációs kapcsolatokban bővelkedő vers ezzel a képpel érzékelteti a lélek mélyét: „belsőnk odva”. Az elzártsgot, a rejtekhelyet is jelképező *oduhoz* sajátos jelentésbővülést ad az a hangzásvilág, amit az archaikus „bútt” és az alliteráló „hálás hűség” felidéz. Az emberi lélek, az érzelmek ilyen megoszlása, lánggá változása előlegzi az összegző célzatú két sort: „úzi egymást a bosszúállás vágya és a lelkiismeret”.

Az első három szakasz leíró, illetve összegző, a létezést, a testet és a lelket számbavevő megállapításai után a versben feltűnik a költő alakja: helyzetének meghatározása. Most már logikusan, ezt is egy az állatvilágból származó, a csillogos égre üvöltő sakál hasonlata vezeti be. S itt is meglelhetjük az anyagcserevel kapcsolatos kifejezést („kihányani hangjait”). A hasonlat másik oldalán a költő helyezkedik el, akinek valósághoz való viszonyát a szomorúan önironikus és groteszk „hasztalan vonít” fejezi ki. A kép kezdetén feltűnő csillagok helyét a költő vonatkozásában a kínok foglalják el, ebben az oxymoronban: „kínok ragyognak”. A csillagok, a József Attila-versek talán leggyakoribb motívumai, az életmű különböző részén más és más kontextusban tűnnek fel. Az *Ős patkány...* kegyetlen csillagképzete a magányos, az elembertelenedett világban szenvedő én világképét tükrözi. Az univerzumot kirajzoló csillagok, mint a bezártság, a börtönlét szimbólumai talán az *Eszmélet* soraiban tűnnek fel a legemlékezetesebben, de ehhez hasonló a versünkhöz időben közeli *Jaj majd-*

nem létértelmezése: „Csillagok rácsa csillog az egen: /ilyen pincében tart az értelem!” Az *Ős patkány*... csillagképe nem elvontan, fogalmilag, hanem az anyagi valósággal fejezi ki a lírai én szenvedését. A vastörők rozsdásak és durvák, amelyek a nagyobb, a lélek szenvedését okozzák. A kemény mássalhangzók, a magánhangzók monotonitásának diszharmóniája fokozza az egyébként is túlzással érzékeltetett fájdalmat. A gondolatjel után következő vallomás, mintegy a tanulság végkövetkeztetéseként abszolút logikus, még ha zárójelbe is van téve. Az írásjel indoka talán ugyanaz, mint a Thomas Mann-versben, a magyarázat, az összegzés: »„Ne menj el, mesélj” – (így nem szökik rá hirtelen az éj)«.

Az utolsó szakasz a lírai személyesség hangján szólal meg. A vers beszédmódja persze logikusan helyezi a zárlatba ezt a vallomást. Az általánosító leírást ugyanis az első három versszakban az is érzékelteti, hogy a többes szám első személyű beszédmód uralkodik. Az egyén a közös sorsot, történéseket éli át, integrálódva a közösségbe, így a beszélő még nem válik ki, szerepét, létértelmezését nem emeli ki. Az is látható, hogy ez a beszédmód az 1. és a 3. versszakot rokonítja, tehát az eredeti kézirat sorrendje volt „logikus”. A második versszak a következő, összegző célzatú kötőszóval bevezetve valóban összefoglal, amint azt a fogalmi nyelvezet és a személyesség eltűnése pontosan érzékelteti. Az általános emberi lét leírása, elemzése után tűnik fel „a költő”, mint a közösség egy meghatározott tagja, akinek szerepe a lét közvetítése, „megéneklése”. Az a szerep, amely itt a sakál-hasonlatban már elveszti minden emberi humanizációs jellegét, és a vonításra, erre az állati „énekre” redukálódik. A versszakot megfelelő három pont után ugyancsak logikus a magyarázat, a hasonlatot feloldó lírai én személyisége, a vereség beismerése, a halál elfogadása.

A verszáró szakaszban már ez a személyesség és ez a világszemlélet uralkodik. Az első sor visszautal a korábbiakra és az előző szakasz zárlatára, mintegy ellentétet képezve, a lírai én felülemelkedő hitét megfogalmazva. A bizalom záloga persze nem a „szép jövő” lehetne, hisz a lírai én könnyezve inti, s a jövő tartalmát eleve megadja az intés értelme: „ne légy ily sivár!...” A kihagyást, a továbbgondolást jelző három pont után ismétlődik a „bízom”, de a beszélő jövőképeinek indítékát megintcsak egy furcsa magyarázat érzékelteti. A vers nyers valóság szemléletéhez illeszkedő hasonlat, a karóbahúzás elmaradása adja meg a bizalom forrását. S ugyanilyen ellentmondásos a szabadság jövőbeli kiteljesedése is. A „szabadság békessége” olyan értékrendet jelöl, amelyet talán egy töredék ad vissza a legtökéletesebben: „Ahol a szabadság rend / mindig érzem a végtelent.” A szabadság az ember nembeli kiteljesedését biztosítja, a béke a létezés harmóniáját, így ez a jövőbe helyezett („majd... eljön”) optimális valóságkép tükrözhetné a lírai én hitét, optimizmusát. A vers teljes világszemléletéhez azonban az a költői létértelmezés tartozik szervesen, amely egy